

Genesis and Chronology of Dnipro: Novokodatsky Continuity as a Basis for Decolonization of Urban History

UDC 94(477.63):352

DOI: <https://doi.org/10.15421/172685>**Kharlan Oleksandr**Ph.D. Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1473-6417>, o.v.kharlan@ust.edu.ua

Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The urgency of revising the founding date of Dnipro and establishing the Novyi Kodak version (1645) as the key urban core is driven by critical scientific, political-ideological, and socio-cultural factors. The scholarly reimagining of Dnipro's genesis through the prism of the Novyi Kodak continuity (1645) stems from an acute need to resolve the fundamental conflict between "paper" imperial history and the actual urban development of the Ukrainian Dnieper region.

The aim of the study is to provide a theoretical and factual scientific justification for 1645 (the time of the first documentary mention of Novyi Kodak as a town) as the legitimate founding date of Dnipro, based on the principle of the continuity of administrative, economic, and logistical processes. This justification is rooted in proving the inseparable link between the Cossack palanka center and the later provincial city, asserting that Dnipro did not "emerge" in the 18th century but transformed from an existing Cossack urban core.

Results. The study proves that the traditional dating of 1776 (the founding of Katerynoslav on the Kilchen) is scientifically untenable, as that project proved ephemeral and had no direct urban connection to the modern metropolis. Conversely, source analysis and the architectural-urban studies of O. Kharlan (2025) confirm that Novyi Kodak ensured the continuity of life on the right bank. It has been established that imperial authorities did not create the city ex nihilo but incorporated existing Cossack structures of Novyi Kodak and Polovytsia, utilizing their demographic and infrastructural resources. The Cossack logistical hub around the Novyi Kodak ferry became the economic "skeleton" upon which the industrial center later developed.

Conclusions. The author substantiates that recognizing 1645 as the official beginning of Dnipro's history is a key act of decolonization, shifting the community's identity from an "imperial gift" to an ancient center of free self-government. This necessitates an immediate revision of historical-architectural reference plans to protect the Cossack archaeological layer. Restoring the city's true 380-year age affirms Ukraine's agency in historical discourse and nullifies revanchist myths about the "cultivation of a desert" by external forces.

Keywords: history of Dnipro, Novyi Kodak, decolonization, urban continuity, Zaporozhian Cossacks, local self-government

Генезис та літочислення Дніпра: Новокодацький континуїтет як основа деколонізації міської історії

Харлан Олександр

Український державний університет науки та технологій (Дніпро, Україна)

Анотація.

Актуальність перегляду дати заснування Дніпра та утвердження Новокодацької версії (1645 р.) як ключового містобудівного ядра обумовлена кількома критичними чинниками: науковими, політико-ідеологічними та соціокультурними. Наукове переосмислення генезису міста Дніпра через призму Новокодацького континуїтету зумовлене гострою потребою розв'язання фундаментального конфлікту між «паперовою» імперською історією та реальною містобудівною тяглістю українського Подніпров'я.

Метою дослідження є теоретичне та фактологічне наукове обґрунтування 1645 р. (часу першої документальної згадки Нового Кодака як міста) як легітимної дати заснування Дніпра на основі принципу неперервності адміністративних, економічних та логістичних процесів (континуїтету). Це обґрунтування базується на доведенні нерозривного зв'язку між козацьким паланковим центром та пізнішим губерньським містом, що дозволяє стверджувати: Дніпро не «виник» у XVIII ст., а трансформувався з існуючого козацького урбаністичного ядра.

Результати. У ході роботи доведено, що традиційне датування Дніпра наказом 1776 р. (заснування Катеринослава Кільченського) є науково неспроможним, оскільки той проектний задум виявився ефемерним і не мав прямого містобудівного зв'язку з сучасним мегаполісом. Натомість аналіз джерел, розвідки В. Старостіна, О. Репана, І. Кочергіна та результати архітектурно-містобудівних досліджень О. Харлана підтверджують, що саме Новий Кодак забезпечив тяглість життя на правому березі.

Висновки. Автором обґрунтовано, що визнання 1645 р. офіційним початком літочислення Дніпра є ключовим актом деколонізації, який змінює ідентичність громади з «імперського подарунка» на давній осередок вільного самоврядування. Це вимагає негайного перегляду історико-архітектурних опорних планів для захисту козацького археологічного шару. Повернення місту його справжнього 380-річного віку утверджує суб'єктність України в історичному дискурсі та нівелює реваншистські міфи про «освоєння пустелі» зовнішніми силами.

Ключові слова: історія Дніпра, Новий Кодак, деколонізація, містобудівна тяглість, запорозьке козацтво, місцеве самоврядування

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 16.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 08.04.2026

Вступ.

Питання про час заснування та витоки міста Дніпро протягом останніх десятиліть перейшло з площини суто академічних дискусій у сферу стратегічної боротьби за національну ідентичність. Тривалий час у вітчизняній історіографії домінувала імперська парадигма, яка пов'язувала появу міста виключно указом Катерини II та закладенням Катеринослава Кільченського. Традиційне датування заснування Дніпра 1776 р. є не просто історичною помилкою, а частиною стратегічного імперського нарративу «екс-нігіло» (виникнення з нічого), його фундаментом, яке стверджувало, що до появи російської адміністрації у 1770-х рр. на цих теренах існував лише «дикий степ». Воно штучно обриває біографію регіону, маркуючи його як «порожній простір», цивілізований лише волею монархії. Ця міфологема виконувала важливу політичну функцію: вона легітимізувала територіальну експансію Російської імперії, представляючи її не як загарбання освоєних земель, а як «цивілізаційну місію» з упорядкування безлюдного простору.

Впровадження дати 1776 рік (закладення Катеринослава I-Кільченського) малонаметі перервати козацьку історичну тяглість. Офіційна історіографія свідомо ігнорувала тисячі місцевих мешканців, розвинену систему козацьких паланок, церковну мережу та сталі торгівельні шляхи, що вже існували навколо і в межах сучасного міста. Про ефемерність офіційного «першого» заснування свідчить те, що проєкт 1776 р. виявився мертвонародженням. Місто на річці Кільчень з потужними фортифікаціями, величезним фінансуванням та значною кількістю мультикультурного населення, проіснувало десятками років і було ліквідоване через стратегічні прорахунки, непридатність ландшафту та хвороби. Відповідно до сучасної урбаністики, цей об'єкт, що будувався на базі Богородицької фортеці (вона повинна була перетворитися на передмістя) не має прямої містобудівної тяглості з сучасним Дніпром. Використання цієї дати як точки відліку для сучасного мегаполіса є науково некоректним, оскільки вона позначає інше поселення, на іншій локації, яке не трансформувалося в нинішнє місто, а просто зникло.

Деконструкція імперського міфу вимагає відмови від дати, що базується на «указі монарха», на користь дати, що базується на реальному житті громади. Російська влада XVIII ст. застосовувала технологію адміністративного перейменування для стирання пам'яті про попередні поселення. Яскравим прикладом є наказ 1784 р., згідно з яким Новий Кодак на певний час був офіційно іменований «Катеринославом». Це робилося для того, щоб новостворене губернське місто отримало «готовий» адміністративний та демографічний ресурс, але при цьому його справжня назва та козацький статус були витіснені з офіційного обігу. Перехід

до Новокодацької версії (1645 р.) дозволяє визнати козацьке містечко Новий Кодак не «передмістям», а генетичним ядром Дніпра, відкинути роль Катерини II як «фундаторки», повернувши цю роль українському запорозькому козацтву, яке заклало економічний та логістичний фундамент задовго до появи імперських планів.

Таким чином, деколонізація літочислення Дніпра починається з усвідомлення того, що 1776 р. – це лише дата появи колоніальної адміністрації на вже освоєних та урбанізованих землях українського Подніпров'я.

Актуальність наукового переосмислення генезису міста через призму Новокодацького континуїтету (1645 р.) зумовлена необхідністю відновлення суб'єктності українського Подніпров'я. Метою статті є аргументація безперервності міського життя та обґрунтування 1645 р. як легітимної точки відліку літочислення мегаполіса.

Аналіз попередніх досліджень. Основи вивчення козацької минушини регіону та козацьких витоків міста були закладені у працях Д. Яворницького (1996) та А. Скальковського (1994), які зафіксували першоджерела з історії запорозьких поселень. Проте тривалий час ці розвідки існували в межах «імперського розриву», де козацькі населені пункти розглядалися лише як передісторія, а не органічна частина міста. Катеринославський єпископ Ф. Макаревський (Макаревський, 2000) наводить унікальні дані про містечко Новий Кодак і його окремі складові та інші козацькі поселення, терени яких територіально зараз знаходяться в адміністративних межах Дніпра.

З початку 2000-х рр. тема оновлення літочислення міста Дніпро привернула увагу значної кількості дослідників. З того часу слід констатувати в дослідницькому середовищі парадигмальний зсув у даті заснування міста, вихід на передній план актуальності спадкоємності (континуїтету) козацьких поселень, важливості спростування імперського міфу про «чистий аркуш» і пошуку методологічної альтернативи офіційній радянсько-російській версії (Дніпропетровськ, 2001; Брехуненко, 2002; Датування міста, 2008).

Сучасний етап досліджень ознаменувався переходом до концепції білінійності та поліцентричності урбогенезису, обґрунтованої доктором історичних наук, професором С. Світленком (2010; 2017). Його праці дозволяють розглядати генезис Дніпра як паралельний процес розвитку лівобережного та правобережного осередків міста, де саме останній став життєздатним ядром сучасного мегаполісу. Археологічне підґрунтя цієї тяглості забезпечене роботами доктора історичних наук, професора І. Ковальнової (2008; 2009; 2017), чий знахідки в Присамар'ї (зокрема нумізматичні артефакти першої половини XVII ст.) синхронізують

час активного освоєння обох берегів.

Особливе місце у доведенні містобудівної тягlosti посідає праця сучасних дослідників - кандидата історичних наук О. Репана, історика В. Старостіна, кандидата архітектури О. Харлана (Репан, Старостін & Харлан, 2008), розвідки історика і краєзнавця В. Старостіна (2004; 2010). В них порушується питання і деконструється «міф про пустку», з акцентом, що Катеринослав не просто виник поруч, а адміністративно та юридично інкорпорував структури Нового Кодака. На відміну від самарського осередку, де життя мало переривчастий характер, територія майбутнього Нового Кодака поступово визрівала як новий центр тяжіння, що згодом став базою для безперервного міського розвитку. Генезис паланкового міста був зумовлений не волею адміністраторів, а унікальною географією. Центральним елементом логістичного фундаменту став Новокодацький перевіз – найважливіша переправа через Дніпро, що з'єднувала Правобережжя з Лівобережжям та Кримським напрямком. Саме навколо цього перевозу сформувався комунікаційний вузол, до якого тяжіли шляхи, мережа козацьких зимівників та слобод (зокрема Половиця), система паланкового управління. Розвідка доктора історичних наук, професора І. Кочергіна (2005) вказує на Новий Кодак, як суто український урбаністичний проєкт без сторонніх ідеологічних нашарувань (на відміну від Старого Кодака (польської фортеці) чи Старої Самарі (де була московська фортеця). Важливим доповненням є дослідження краєзнавця В. Мороза (2010) і доктора історичних наук, професора Г. Швидько (2001), які фокусуються на ролі слободи Половиці як безпосереднього топографічного підґрунтя центральної частини сучасного міста. Логістична вісь «Новий Кодак - Половиця» створила той містобудівний скелет, на який згодом «наросла» тканина губернського міста. Навіть після офіційного заснування Катеринослава, його розвиток відбувався саме вздовж історичних шляхів між Новим Кодаком та Половицею у місці перевозу через Дніпро, що підтверджує їхню роль як першооснови.

Системне архітектурно-планувальне обґрунтування процесу містобудівної тягlosti представлено в роботах дослідника О. Харлана (Харлан, 2020, Харлан, Голуб & Шилкіна, 2020; 2023, 2025), в яких зібрано масив джерел, що підтверджують статус Нового Кодака як повноцінного міського центру задовго до імперської експансії. Його аналіз картографічних джерел підтверджує, що планування Нового Кодака (трасувальні напрямки колишніх фортифікацій) та Половиці (вулична мережа) не зникли, а були інтегровані в структуру сучасного міста, забезпечивши фізичну неперервність (континуїтет) міського ландшафту від 1645 р. до сьогодні.

Результати дослідження.

Аналіз розглянутих відомих матеріалів дозволяє

виділити кілька ключових версій датування міста Дніпро, кожна з яких ґрунтується на різних методологічних підходах (адміністративному, археологічному чи історико-безперервному).

Також існує пропозиція комплексної версії датування, яка виникла після аналізу матеріалів кількох «круглих столів». Вона враховує принцип безперервної міської традиції та наступні особливості: 1. Визнання козацького коріння (XVII ст.) – логічним є перегляд дати заснування у бік здавлення, спираючись на існування Нового Кодака (1645 р.) як сформованого міського осередку. Це дозволяє відійти від ідеологем «створення міста на порожньому місці» за волею імперії; 2. Поняття «Палімпсесту» – місто не як одномоментний акт заснування, а як нашарування різних періодів. Катеринослав не виник у пустелі, а «нашарувався» на вже існуючі структури (Новий Кодак, Половицю), поглинувши їх та використавши їхній людський та господарський ресурс. 3. Розмежування «заснування» та «утворення»: Заснування (правова категорія) – 1776/1787 рр. – як дати надання офіційного статусу губернського міста – центру новоприєднаної до Російської імперії території; Утворення (історична категорія) – середина XVII століття – як час виникнення сталого міського життя в межах сучасного мегаполіса.

Не викликає заперечень щодо процесу відновлення історії, очищення її від імперських наративів. Це – важлива складова переосмислення минулого та окрема складова процесу пригадування. Не дивлячись на запропоновані ідеї агломераційного підходу щодо виникнення міста на теренах існування кількох поселень, або теоретичної наробки поліцентричної та білінійної концепції виникнення міста на основі низки населених пунктів, основною ідеєю при визначенні виникнення і існування поселення вважається безперервний процес існування.

Найбільш обґрунтованою з погляду сучасної української урбаністики є версія, що веде відлік історії міста від середини XVII ст. (заснування Нового Кодака), визнаючи подальші імперські укази лише етапами зміни адміністративного статусу та назви вже існуючого поселенського вузла.

Новий Кодак на правому березі виконував роль стратегічного антипода фортеці Кодак (Старий Кодак). Якщо остання була інструментом польського контролю, то Новий Кодак розвивався як природне українське місто, що згодом стало столицею Кодацької паланки Війська Запорозького Низового. Містобудівна структура Нового Кодака відповідала класичним канонам українського барокового міста. Вона включала:

- оборонне ядро (найдавніше укріплення) – дерев'яно-земляні укріплення, що захищали адміністративні будівлі та соборну церкву;
- розгалужений посад (укріплений в пізніший

період існування) – територія ремісничих майстерень та житлової забудови, що свідчить про високу щільність населення;

- торгівельна площа – місце регулярних ярмарків, що інтегрували Новий Кодак у загальноукраїнську та міжнародну систему торгівлі.

Наявність соборної церкви Святого Миколая у Новому Кодаку є критично важливим аргументом на користь його міського статусу. У XVII-XVIII ст. статус «міста» (на відміну від села чи слободи) визначався саме наявністю соборного храму та наявністю духовного керівництва. Новий Кодак був релігійним центром величезного регіону, що підтверджує його ієрархічну першість над іншими поселеннями Подніпров'я, включаючи Половицю та тогочасні козацькі поселення навколо.

Розкриваючи принцип «вживання» Нового Кодака в структуру Катеринослава II Дніпровського, слід вказати найсильніший аргумент Новокодацької версії – це не просто вік, а фізична інтеграція. Коли у 1780-х рр. почалося проєктування губернського центру на правому березі, Новий Кодак не був ліквідований. Навпаки, він став «донором» для нового міста: саме тут розмішувалися перші адміністративні установи Катеринослава; саме тут розмішувалося перше промислове підприємство, яке потім матиме продовження в губернському місті; козацьке населення міста стало основою міщанського стану Катеринослава; територія Нового Кодака офіційно вважалася частиною (форштадтом) нового міста, що забезпечує безперервну юридичну та фактичну тяглість від 1645 року до сьогодні.

Сучасні розкопки Нового Кодака, ініційовані в межах програм деколонізації, проводяться за результатами архітектурно-містобудівних та пам'яткоохоронних досліджень території колишньої фортеці Новий Кодак на теренах сучасного міста Дніпро (Звіряка, Томілович, Харлан & Репан, 2020). В результаті антропогенної діяльності, в межах історичних територій Нового Кодака і Половиці, природні акваторії повністю трансформувалися в природно-штучні. Місце розташування історичного берега акваторії в цих двох локаціях суттєво змінилося (Харлан, 2025), на відміну від локації Богородицької фортеці (відповідно, «старосамарської» версії), яка чудово збереглася в наслідок припинення життя на її теренах в 1798 р. (228 років тому)!!! Беручи на озброєння навіть існування перших протопоселень, які давали поштовх для виникнення та існування подальших населених пунктів, ми не можемо приміряти напрацювання всіх існуючих на сьогодні версій виникнення міста Дніпро стосовно місця розташування Богородицької фортеці, на посаді якої археологами виявлено випадкові знахідки товарних плombs (як зазначається першої чверті XVI ст.) та більш ранніх монет! Переважна більшість знайдених тут монет не виходить за межі середини XVII ст.,

підтверджуючи, що 1645 р. не був випадковим «паперовим» датуванням. Це був час піку економічної активності того часу! Таким чином, археологія Новокодацької фортеці не заперечує, а верифікує Новокодацьку версію, доводячи, що 1645 р. – це час розквіту самодостатнього козацького існування, який не залежав від пізніших імперських адміністративних рішень кінця XVIII ст.

Новий Кодак зразка 1645 р. – це не «передмістя» і не «селище», а повноцінний містобудівний суб'єкт. Саме він, маючи розвинену адміністративну, духовну та оборонну структуру, став тим живим правобережним ядром, яке забезпечило тяглість Дніпра через усі політичні трансформації XVIII ст. Визнання цієї дати – це визнання факту, що Дніпро є прямим спадкоємцем козацького міста-паланки.

Спроби передатування Дніпра 1524 р. (так звана «старосамарська» версія) ґрунтуються на бажанні максимально «зістарити» місто, проте цей шлях містить глибокі методологічні ризики. Назва «Стара Самар» у науковому та джерельному дискурсі нерозривно пов'язана з Новокодацькою фортецею, зведеною у 1688 р. Як наголошують археолог Векленко В. та історик Філімонов Д. (Векленко & Філімонов, 2018), поширення терміну «Стара Самар» часто слугує лише легітимації московської присутності на Запорозжжі. Богородицька фортеця була збудована за наказом московського уряду (ініціатива фаворита царівни Софії – князя В. Голіцина) і сприймалася тогочасним козацтвом як інструмент контролю та обмеження їхніх вольностей. Обираючи цю локацію за точку відліку, ми ризикуємо підмінити український вектор розвитку міста черговим етапом імперської експансії, лише в іншій хронологічній обгортці.

Головний науковий контраргумент проти «Самарської» версії є відсутність континуїтету (тяглості). Проблема хронологічної та територіальної розірваності утворюють хронологічна лакуна (між гіпотетичним поселенням XVI ст. та реальним містом XVII ст. існує значний часовий розрив) та територіальна дистанція (локація на усті р. Самари знаходиться на значній відстані від історичного та сучасного ядра Дніпра). На відміну від Нового Кодака, який фізично інтегрувався в структуру мегаполіса, Самар залишилася ізольованим анклавом, що згодом занепав і не передавав своїх функцій сучасному центру.

Попри популярність посилок на грамоту Стефана Баторія (1576 р.), археологічні дослідження на території колишньої Богородицької фортеці (Ковальова, 2008; 2009; 2017) фіксують інтенсивне міське життя саме з кінця XVII ст. Знахідки ранішого періоду є фрагментарними і свідчать скоріше про існування промислових станів чи тимчасових стоянок, а не про стаціонарне місто з власною адміністрацією. Таким чином, дата 1524 є «легендарною», а не

фактологічною. Більш того, Новобогородицька фортеця (Стара Самар) була мілітарним об'єктом, зведеним для контролю околиць колишнього Запорозжя. Її архітектура та призначення були чужими для традиційного козацького містобудування і вона залишилася ізольованим анклавом, що згодом занепав і не передав своїх функцій майбутньому місту. Натомість Новий Кодак (1645) розвивався як природне правобережне місто, центр паланки, що відображав внутрішню логіку розвитку українського суспільства.

Тож, «Старосамарська» версія, попри привабливість цифр, є науково хиткою та ідеологічно небезпечною. Вона не забезпечує головної умови передатуння – неперервності міського життя, що веде до сучасного Дніпра. Назва «Стара Самар» має відношення до перебудованих решток московської фортеці XVII ст. і використовувалася у XVIII ст., а не до козацького поселення XVI ст. Товарна пломба, випадково знайдена (навіть кілька пломб), виготовлена в землях Балтійського регіону з позначкою у вигляді чотирьох цифр «1-5-Z-4», серед яких одна чи то цифра, чи то літера у вигляді відомої літери сьогодишньої війни, не може бути обрана для позначення року передатуння міста.

Комунікативний центр на основі перехрестя шляхів та перевозів ніяк не співпадає з місцем розташування Богородицької фортеці. Зарезультатами новітніх досліджень перевози розташовувались вище і нижче за течією р. Самари, основним шляхом залишався водний шлях – р. Дніпро, від якого фортеця знаходилася на значній відстані (Векленко, Філімонов, 2018). Місце виникнення московської фортеці прив'язувалося до безпечного захищеного місця та потужного природного стратегічного рубежу р. Самари, правим берегом якої і позначалася зона впливу тодишньої московської держави. Дана версія прив'язує історію міста до лівого (московського) берега, тоді як справжній генезис мегаполіса лежить у площині правобережного запорозького урбанізму Нового Кодака та Половиці.

Заява про те, що «Самар («Стара Самар») – є прикладом безперервної урбаністичної традиції – не відповідає дійсності! У території колишньої Богородицької фортеці була історична можливість стати початком міста під 1688 р. заснування! Ця можливість продовжувалася в 1776 р., коли виникла ідея будівництва Катеринослава Кільченського. Якраз та дата, про яку зараз говорять, яка всім нагадує імперський контекст! Існуюча фортеця повинна була перетворитися на передмістя нової столиці краю. Але, ця можливість закінчилася з початком кінця Катеринослава I Кільченського!!!

В 1786-му р. колишнє передмістя Катеринослава I Кільченського перейменовано на Новомосковськ. Плутанина з виникненням колишнього міста Новомосковська добре відома сьогодні. Історія

поселення на теренах Богородицької фортеці («Старої Самарі») закінчилася в 1798 р., коли одиноко розташовану церкву на теренах колишньої фортеці було перевезено в інший населений пункт. З того часу!!! Увага! Протягом 228 років на цьому місці не існує поселення!!! Територія вільна від забудови (лише завдяки цьому є унікальна можливість її досліджувати археологічно), засаджена деревами, ніяким чином не впливає ані на планувальну структуру житлових масивів, ані на будь-яку містобудівну концепцію! Про яку безперервну урбаністичну традицію в даному випадку йдеться?! Про яке відношення до території міста?! Про яку комунікативну систему зв'язків перевозів і шляхів, включаючи ліво- і правобережну частину йдеться? Прогляньте картографічний матеріал, покажіть історичні джерела, які зможуть довести відношення території з рештками земляних валів колишньої Богородицької фортеці до сталих поселень XIX-XX ст.

З таким же успіхом, задля спрацювання фронтиру, або поліцентричної та білінійної концепції на теренах нашого міста можна враховувати існування міського поселення періоду Давньої Русі, яке зазнало нападу і було знищене в XIII ст., а вже приблизно через 280 років пропонується відродити легендарну за всіма ознаками «Стару Самар».

Як бачимо, версія існування Старої Самарі має низку питань. Однобічний історичний вплив з ігноруванням інших концепцій несе небезпеку засмічення або пересмикування загального контексту біографії міського середовища та його складових, зникнення справжніх чи появу випадкових, або навіть вигаданих етапів формування і розвитку населеного пункту.

Вважаємо, що територія пов'язана з заснуванням московської фортеці повинна стати місцем нагадування про історичні події і продовження можливих археологічних пошуків.

Для міста, яке стає центром соціальних та просторових стратегій, центром проєктування економічних та фізичних структур, важливо залишатися місцем вираження історичної пам'яті, прикладом якісного простору, ядром процесу сталого розвитку. Історичне місто має бути вписане в загальну стратегію руху міського розвитку. Пошуки козацького коріння історії міста повинна приділятися містечку Новий Кодак, на якому в цьому році, завдяки міській владі, вперше проводилися археологічні розкопки та слободі Половиці, на якій, нажалі, археологічні дослідження не проводяться. Саме ці дві локації складають основу комунікативної системи зв'язків перевозів і шляхів, включаючи ліво- і правобережну частину. Доказом цього є існуючі на старих трасувальних напрямках зв'язки між берегами Дніпра, вивірені століттями.

Механізм трансформації Нового Кодака від паланки до столиці губернії представляється

адміністративним переходом – інкорпорація замість заснування. Ключовим аргументом проти дати 1776 р. є той факт, що сучасний Дніпро не виник у результаті одномоментного будівництва на порожньому місці. Натомість відбувся процес поступового поглинання та трансформації існуючих урбаністичних структур козацького часу. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р., адміністративний центр регіону не було створено наново – він був перенесений у вже існуючий Новий Кодак. У період з 1784 р. по 1791 р. Новий Кодак офіційно виконував функції губернського центру (у цей час поселення навіть іменувалося «Катеринославом»), що свідчить про пряму юридичну та функціональну спадкоємність. Імперська влада, не дивлячись на проєктні рішення, не будувала нову столицю, вона «орендувала» козацьке місто, поки тривали перші кроки у новозахопленому краї.

Якщо Новий Кодак забезпечив адміністративну тяглість, то слобода Половиця забезпечила тяглість територіальну для майбутнього центру міста. Розташована безпосередньо в низинній прирічковій долині, Половиця на момент приходу російських інженерів була помітним поселенням із власною планувальною структурою та парафіяльною церквою (по вісі вул. Ливарна – Успенська площа). Містобудівний аналіз розробок І. Старова та інших архітекторів XVIII ст. показує, що регулярна система вулиць Катеринослава вкарбувала планувальну структуру Половиці. Мешканці половиці стали першими міщанами нового міста, а їхні домоволодіння, трасувальні зв'язки та шляхи стали основою для найстаріших міських вулиць Дніпра. Таким чином, козацька слобода «розчинилася» в Катеринославі, ставши його фізичним і планувальним ядром на все XIX ст., своєрідним топографічним мостом між епохами.

Трансформація відпаланки до губернії відбувалася вздовж старих логістичних осей. Новокодацький перевіз, пізніше влаштований Половчанський перевіз та дороги (Чирук, 2023), що сходилися у вузол Новий Кодак-Половиця визначили напрямки розвитку міських магістралей. Старі козацькі шляхи перетворилися на головні проспекти та залізничні вузли XIX ст. Це доводить, що економічна доцільність існування міста була закладена задовго до 1776 р. запорозьким козацтвом, а імперія лише скористалася готовим стратегічним вузлом. Саме населення Нового Кодака і навколишніх поселень забезпечили життєздатність нового адміністративного центру в перші десятиліття його існування. Перехід від козацького стану до міщанського відбувався в межах тих самих географічних локацій. Це підтверджує тезу Я. Верменич про те, що міське середовище – це перш за все люди та їхня безперервна діяльність, а не лише стіни чи укази (Верменич, 2011).

Механізм виникнення Дніпра – це не акт «творення», а акт «трансформації». Новий Кодак забезпечив адміністративну базу, а Половиця – територіальне

ядро. Імперія лише змінила політичну надбудову та архітектурний стиль, проте життєве коріння міста лишилося козацьким. Визнання цього механізму остаточно доводить правильність Новокодацької версії передатування виникнення міста (1645) як точки початку безперервного міського процесу.

Урбанізаційний процес, що розпочався у Новому Кодакі, триває і сьогодні. Сучасне Дніпро – це місто, яке знайшло в собі сили відкинути колоніальні міфи та повернутися до свого справжнього коріння. Деколонізація літочислення дозволяє мешканцям відчутися себе спадкоємцями не «катерининських чиновників», а вільних козаків-городян, що заклали фундамент цього мегаполісу на дніпровському перевозі.

Сучасний етап розвитку Дніпра характеризується синтезом індустріальної потужності, стійкої мужності та глибинної історичної пам'яті. Передатування міста 1645 роком завершує процес інтелектуальної деколонізації, перетворюючи Дніпро з «молодого промислового центру» на одне з давніх і значущих міст України з неперервною урбаністичною традицією.

Висновки.

Існуюча на сьогодні офіційна дата заснування міста (1776 р.) є ідеологічним конструктом, що мав на меті маркувати територію Нижнього Подніпров'я як «цивілізовану» виключно російською короною. Відсутність прямої містобудівної тягlosti між ефемерним Катеринославом І Кільченським та сучасним мегаполісом робить цю дату науково нікчемною. Перегляд літочислення є не просто історичним уточненням, а необхідним етапом деколонізації гуманітарного простору України.

Найбільш обґрунтованою точкою відліку історії Дніпра є 1645 рік – час першої документальної згадки (Мицик, 1997) Нового Кодака як міста. На відміну від інших локацій, Новий Кодак продемонстрував безперервність адміністративних, духовних та економічних функцій. Саме він став правобережним «життєвим ядром», яке не зникло під тиском імперських реформ, а органічно трансформувалося в структуру нового губернського центру, забезпечивши йому демографічний та логістичний ресурс.

Попри археологічну значущість знахідок у гирлі Самари, «Старосамарська» версія містить ризики повторного імперського наративу історії через зв'язок із московським проєктом Новобогородицької фортеці (1688 р.). Крім того, територіальна віддаленість та перерваність життєвого циклу Самарі не дозволяють розглядати її як безпосереднє ядро сучасного міста. Натомість лінія Новий Кодак – Половиця забезпечує прямий зв'язок із сучасним історичним центром Дніпра.

Виникнення мегаполіса саме на цьому місці було зумовлене не волею монархів, а багатовіковим функціонуванням козацьких перевозів та

торговельних шляхів. Козацька інфраструктура XVII ст. створила той економічний «скелет», який у XIX ст. дозволив місту здійснити безпрецедентний індустріальний стрибок.

Передаткування Дніпра 1645 роком має безпосередні наслідки для пам'яткоохоронної діяльності. Це вимагає розробки нових історико-архітектурних опорних планів, де пріоритетом стане захист козацького археологічного шару. Системні розкопки у Новому Кодакі, розпочаті у 2024–2025 рр., мають бути продовжені як доказова база української приналежності регіону.

Повернення місту його справжнього віку (понад 380 років замість 250) докорінно змінює ідентичність громади. Дніпро постає не як «молоде місто на завойованих землях», а як давній осередок української волі, козацького самоврядування та європейської торгівлі.

Таким чином, утвердження Новокодацької версії (1645 р.) є єдиним вірним шляхом до відновлення історичної справедливості та остаточного подолання колоніальної спадщини в біографії одного з провідних центрів сучасної України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Брехуненко, В. (2002). Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунodefіциту). *Український археографічний щорічник. Нова серія* (7). Т. 10. К.; Н.-Й., 413-431. <https://nasplib.isofts.kiev.ua/items/0a9998b1-399a-4d18-be31-34d262234134>
- Векленко, В., & Філімонов, Д. (2018). Археологічне закриття козацької Самарі XVI-XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей*. (27). Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 125-134. https://chtyvo.org.ua/authors/Veklenko_Viktor/Arkheolohichne_zakryttia_kozatskoi_Samari_XVI-XVII_st/.
- Верменич, Я. (2011). *Історична урбаністика а України: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 306 с., 277-279. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>.
- Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. (2008). Дніпропетровськ.
- Дніпропетровськ: віхи історії. (2001). Дніпропетровськ. https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0008374.pdf.
- Звіряка, А. І., Томілович, Л. В., Харлан, О. В., & Репан, О. А. (2020). *Науково-проектна документація «Зони охорони пам'яток архітектури національного значення «Миколаївська церква в Кодаках», охоронний №1078, розташованої по вул. Фортечна, 108 у м. Дніпро»*. Київ, ПОГ «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України.
- Ковальова, І. Ф. (2008). Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацької доби. *Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб.* Дніпропетровськ. 73–77.
- Ковальова, І. Ф. (2009). Археологічні дослідження житлової забудови Богородицької фортеці у 2008 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* (18). Київ. 20–24.
- Ковальова, І. Ф. (2017). До питання про час заснування містечка козацького Самарь. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр.*(15). Дніпро: Видавництво «Грані», 28-35. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf.
- Кочергін, І. О. (2005). Козацький період в історії міста Дніпропетровська. *Січеславський альманах. (1)*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський НГУ, 175-182. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2005/Kochergin.pdf>.
- Макаревський, Ф. (2000). *Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославской епархии*. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 427. <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=730>.
- Мицик, Ю. (1997). *Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.* Дніпропетровськ, 133, 151. <http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All=%3C.%3EID%3Dukr0000020734%3C.%3E&S21FMT=fullwebr>.
- Мороз, В. (2010). Половиця та її місце в урбогенезисі м. Дніпропетровська. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*(8). Дніпропетровськ: 39-51. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf
- План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки (9 частин). Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). Ф. ВУА. Спр. 24100
- Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году (1787). СПб. 250-251
- Репан, О., Старостін, В., & Харлан, О. (2008). *Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська*. Київ: Українські пропілеї.
- Світленко, С. І. (2010). Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.* (8). Дніпропетровськ 13-25. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf
- Світленко, С. І. (2017). До проблеми літочислення міста Дніпро. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.* (15). Дніпро: 36-52. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf
- Скальковський, А. О. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького* Дніпропетровськ: Січ, 157, 184.
- Старостін, В. (2004). *Столиця степового краю. Дніпропетровськ*. Нариси з історії міста. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига».
- Старостін, В. (2010). Місце Нового Кодака в проектах сторення Катеринослава. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.*(8). Дніпропетровськ 33-38. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf.
- Стороженко, І. С. (2006). Степовий кордон України (XV-XVII ст.). *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ: Грані.

- Харлан, О. (2020). Козацьке містечко Новий Кодак: у світлі новітніх досліджень. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. (29). Ніжин, 25-42. <https://www.academia.edu/61472313/>
- Харлан, О. (2023). Новокодацька основа в генезі виникнення міста Дніпра як база передатунування часу його заснування. *Готуємо фахівців для відбудови України. Матеріали III освітнього форуму академічної спільноти. 19-23 червня 2023 року*. Дніпро. 120-126. <http://srd.pdaba.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11352/1/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B%D0%B0%D0%BD.pdf>
- Харлан, О. (2025). Архітектурно-містобудівні та пам'яткоохоронні дослідження території колишньої фортеці Новий Кодак на теренах сучасного міста Дніпро. *Фортифікації*. (22), 48-59. Львів: НУ «Львівська політехніка». <https://doi.org/10.23939/fortifications2025.22.048>.
- Харлан, О., Голуб, І., & Шилкіна, М. (2020). *Містечко Новий Кодак: предтеча Дніпра*. Дніпро: Дніпропетровська обласна універ. бібліотека. 84 с. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=649>.
- Чирук С. (2023). *Козацькі витоки Дніпра (місто трьох переправ)*. Дніпро: Герда, 14, 88.
- Швидько, Г. К. (2001). Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. (1). Дніпропетровськ, 107-121.
- Яворницький Д.І. (1996). *Історія міста Катеринослава*. Дніпропетровськ: Січ, 25.

REFERENCES

- Brekhusenko, V. (2002). Dnipropetrovsk AIDS (scientific immunodeficiency syndrome). *Ukrainian Archeographic Yearbook. New series* (7). Vol. 10. K.; N.-Y., 413-431. [<https://nasplib.isoftware.kiev.ua/items/0a9998b1-399a-4d18-be31-34d262234134>].
- Chyruk, S. (2023). *Cossack origins of Dnipro (the city of three crossings)*. Dnipro: Herda, 14, 88.
- Dating of the city as a problem of historical urbanism: European and Ukrainian experience: materials of the round table of September 24, 2008* (2008). Dnipropetrovsk.
- Dnipropetrovsk: milestones of history*. (2001). Dnipropetrovsk. https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0008374.pdf
- Kharlan, O. (2020). Cossack town of Novyi Kodak: in the light of recent research. *New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine*. (29). Nizhyn, 25-42. [<https://www.academia.edu/61472313/>]
- Kharlan, O. (2023). Novokodatska basis in the genesis of the emergence of the city of Dnipro as a base for re-dating the time of its foundation. *Training specialists for the reconstruction of Ukraine. Materials of the III educational forum of the academic community. June 19-23, 2023*. Dnipro. 120-126. [<http://srd.pdaba.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11352/1/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD.pdf>]
- Kharlan, O. (2025). Architectural-urban planning and monument protection studies of the territory of the former Novyi Kodak fortress in the territory of the modern city of Dnipro. *Fortifications*. (22), 48-59. Lviv: NU «Lviv Polytechnic». <https://doi.org/10.23939/fortifications2025.22.048>
- Kharlan, O., Holub, I., & Shilkina, M. (2020). *The town of Novyi Kodak: the precursor of Dnipro*. Dnipro: Dnipropetrovsk Regional Universal Library. 84 p. <https://www.lib.dp.ua/?do=fullkr&book=649>
- Kocherhin, I. O. (2005). The Cossack period in the history of the city of Dnipropetrovsk. *Sicheslavskyi Almanac*. (1). Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk NSU, 175-182. <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2005/Kochergin.pdf>
- Kovalova, I. F. (2008). The place of Samar in the system of monuments of the Dnieper region of the Cossack era. *Pearls of the Cossack Samara region: the town of Samar and the Bohorodytska fortress: thematic coll.* – Dnipropetrovsk. 73–77.
- Kovalova, I. F. (2009). Archaeological research of residential buildings of the Bohorodytska fortress in 2008. *New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine: coll. of scientific articles*. (18). Kyiv. 20–24.
- Kovalova, I. F. (2017). On the question of the foundation time of the Cossack town of Samar. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (15). Dnipro: «Hrani» Publishing House, 28-35. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf
- Makarevskyi, F. (2000). *Materials for the historical and statistical description of the Katerynoslav diocese*. Dnipropetrovsk: VAT «Dniproknyha», 427. <https://old.lib.dp.ua/fullkr/?book=730>
- Moroz, V. (2010). Polovytisia and its place in the urban genesis of Dnipropetrovsk. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (8). Dnipropetrovsk: «Hrani» Publishing House, 39-51. [https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeec2321.pdf].
- Mytsyk, Yu. (1997). *Cossack land: Essays on the history of the Dnipropetrovsk region of the 15th-18th centuries*. Dnipropetrovsk, 133, 151. <http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21STN=1&S21REF=2&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21AII=%3C.%3EID%3Dukr0000020734%3C.%3E&&S21FMT=fullwebr>
- Plan of the Novorossiysk province of Saksahansky district, the course of the Dnieper River (right bank) 1778 from the town of Novyi Kodak to the town of Saryi Kodak (9 parts)*. Russian State Military Historical Archive (RGVIA). F. VUA. Case 24100.
- Repan, O., Starostin, V., & Kharlan, O. (2008). *Palimpsest. The roots of the city: settlements of the 17th–18th centuries in the history of Dnipropetrovsk*. Kyiv: Ukrainian Propylaea.
- Shvydko, H. K. (2001). Search for the truth (on the initial history of Dnipropetrovsk). *Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures*. (1). Dnipropetrovsk, 107-121.
- Skalkovskyi, A. O. (1994). *History of Nova Sich, or the last Kosh of Zaporozhye*. Dnipropetrovsk: Sich, 157, 184.
- Starostin, V. (2004). *The capital of the steppe region*. Dnipropetrovsk. Essays on the history of the city. Dnipropetrovsk: VAT «Dniproknyha».
- Starostin, V. (2010). The place of Novyi Kodak in the projects of creating Katerynoslav. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (8). Dnipropetrovsk: «Hrani» Publishing House, 33-38. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeec2321.pdf
- Storozhenko, I. S. (2006). Steppe border of Ukraine (15th-17th centuries). *History of the city of Dnipropetrovsk*. Dnipropetrovsk: Hrani.

- Svitlenko, S. I. (2010). Urban genesis of Dnipropetrovsk: features of the process in pre-modern times. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (8). Dnipropetrovsk: 13-25. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_56cd9eeee2321.pdf
- Svitlenko, S. I. (2017). To the problem of the chronology of the city of Dnipro. *Prydniprovyia: historical and local history studies: coll. of scientific works* (15). Dnipro: 36-52. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_67e3aeb2f2032.pdf
- Travel notes of Vasily Zuev from St. Petersburg to Kherson in 1781 and 1782 (1787). St. Petersburg. 250-251.
- Veklenko, V., & Filimonov, D. (2018). Archaeological closure of Cossack Samar of the 16th-17th centuries. *New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine: Coll. of scientific articles*. (27). Kyiv: Center for Monument Studies of the NAS of Ukraine and USHPP, 125-134. https://chtyvo.org.ua/authors/Veklenko_Viktor/Arkheolohichne_zakryttia_kozatskoi_Samari_XVI-XVII_st/
- Vermenych, Ya. (2011). *Historical urbanism in Ukraine: theory of urban studies and methodology of chronology*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 306 p., 277-279. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5659-0/978-966-02-5659-0.pdf>
- Yavornytskyi, D. I. (1996). *History of the city of Katerynoslav*. Dnipropetrovsk: Sich.
- Zviryaka, A. I., Tomilovych, L. V., Kharlan, O. V., & Repan, O. A. (2020). Scientific and project documentation «Protection zones of the architectural monument of national importance «St. Nicholas Church in Kodak», protection No. 1078, located at Fortechna St., 108 in Dnipro». Kyiv, POG «Institute of Cultural Heritage» of the All-Ukrainian Council for the Protection of Cultural Heritage of Ukraine.